

17. Сусов И. П. Семантическая структура предложения (на материале простого предложения современного немецкого языка) / И. П. Сусов. – Тула : Изд-во Тульс. ун-та, 1973. – 142 с.
18. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Тендер ; пер. с франц. В. Г. Гака. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.
19. Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор ; пер. с англ. Е. Н. Савиной // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1981. – Вып. X. – С. 369–495.

Надійшла до редакції 11.03.15

Прийнято до друку 14.05.15

Аннотация. Винтонив М. А. Функциональное выражение ремы в современном украинском языке

В статье проанализированы основные положения учения об актуальном членении, в том числе существующие подходы к выделению базовых компонентов исследуемого лингвистического явления и способы осуществления актуального членения с помощью разноуровневых средств языковой системы. Охарактеризовано влияние семантических ролей компонентов высказывания на степень их коммуникативной значимости, проанализированы синтаксические приемы перераспределения прагматической информации в высказывании.

Сформирована максимально полная парадигма средств выражения коммуникативной цели высказывания. Прослежена эволюция взглядов на актуальное членение предложения, выявлены ее особенности. Критически осмыслены сложившиеся в науке концептуально ведущие принципы актуального членения, рассмотрено соотношение формально-грамматического и коммуникативного аспектов предложения. Представлена типология ремы в современном украинском языке, определены ремоидентификаторы в структурном и функциональном аспектах, выведены закономерности реализации тема-рематических отношений в структуре предложения. Установлены закономерности изменений тема-рематического состава в зависимости от коммуникативной нагрузки члена предложения.

Ключевые слова: актуальное членение, тема, рема, предложение, текст, тема-рематические отношения, функциональный аспект.

Summary. Vintoniv M. O. Functional Expression of Rheme in Modern Ukrainian Language

In the article the main provisions of the doctrine of actual division, including the existing approaches to singling out the basic components of the studied linguistic phenomena and ways of the actual division realization using different-levels means of a language system have been analyzed. The influence of semantic roles of statement components on the extent of their communicative significance has been characterized, and syntactic techniques of pragmatic information redistribution in the utterance have been analyzed.

The most complete paradigm of means for expressing statement communicative purpose has been formed. Evolution of views on the actual division of a sentence has been traced, its features have been revealed. Existing in the science conceptually guiding principles of actual division have been critically reflected, and ratio of formal-grammatical and communicative aspects of a sentence has been reviewed. The typology of rheme in the modern Ukrainian has been represented; identifiers of rheme in structural and functional aspects have been defined; regularities of implementing theme-rhematic relations in the structure of a sentence have been deduced. The patterns of changes in theme-rhematic composition depending on the communication load of a part of a sentence have been established.

Key words: actual division, theme, rheme, sentence, text, theme-rhematic relations, functional aspect.

УДК 811.161.2.'366.587

М. І. Калько

АСПЕКОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА: EVENTIVA TANTUM

У статті на матеріалі українського дієслова репрезентовано один із аспектів вияву тісної взаємодії експліцитних та імпліцитних складників динамічної багаторівневої моделі категорії аспектуальності – визначальний вплив аспектуально релевантного класу, до якого належить дієслівна лексема, на її видову поведінку. Для аналізу обрано лексичний масив eventiva tantum, який наповнюють дієслова, що належать до аспектуального класу подійників, або евентивів, що означають миттєву подію, зокрема і несподівану, непередбачувану, а також таку, що є негативним наслідком надмірного захоплення процесом чи недоглядом.

Визначено основні риси аспектуальної поведінки евентивів: а) тривіальне видове партнерство: як перфектив, так і імперфектив мають подійне значення; б) обмеженість акціонального партнерства: для деяких імперфективів можливий лише дистрибутив; в) відсутність прогресивної функції. Виявлено специфіку видового партнерства: як і термінативи, евентиви належать до парновидових дієслів, але їхня парновидовість має інший характер: термінативне партнерство як у мовному, так і в когнітивному аспекті є гетерогенним: імперфективи означають подієспрямований процес, а перфективи – подію як неодмінне його завершення, повну реалізацію стосовно своєї внутрішньої межі. Евентивне ж партнерство в мовному плані є гетерогенним, а в когнітивному – гомогенним: як перфективи, так і імперфективи позначають подію.

Установлено закономірності та типи аспектуальної полікатегорійності, притаманної досліджуваному масивові дієслів; типологізовано евентивні ситуації.

Ключові слова: вид, аспектуальність, аспектуальний клас, перфектив, імперфектив, евентив, термінатив, активітив, статив, релятив, видове партнерство, акціональне партнерство, прогресивне значення, аспектуальна полікатегорійність.

Постановка проблеми. IV Конференція Комісії з аспектології Міжнародного комітету славистів (м. Гетеборг, 2013 р.) засвідчила, що центральне місце у вивченні аспектуальності посідають питання, пов'язані з семантичним спектром категорії виду, а також зі значеннями, що виникають у результаті взаємодії видових форм і того чи того типу контексту. Однією з центральних проблем обговорення була аспектуальна специфіка семантичних класів дієслів.

Рівень сучасних загальнотеоретичних і аспектологічних досліджень уможливило здійснення комплексно-інтеграційного аналізу аспектуальності й виду. Урахування україністичної традиції вивчення виду першої половини XX ст., аспектологічних здобутків української формально-граматичної думки середини XX ст., загальнотеоретичного й аспектологічного доробку української функціонально-категорійної граматики, загальнонаукової теорії взаємодії системи і середовища та її лінгвістичної інтерпретації, теорії функціонально-семантичних полів загалом та поля аспектуальності зокрема, концепції аспектуальних класів Ю. С. Маслова [7], лінгвофілософської теорії дієслівних класів З. Вендлера [13], двокомпонентної теорії виду [11], теорії аспектуально зорієнтованих класифікацій дієслівних предикатів, елементів теорії фреймової семантики уможливило створення аспектологічної концепції, основними складниками якої є, з одного боку, багатокомпонентна модель аспекту (виду), наріжні камені якої – аспектуальні класи як регулятори видової поведінки дієслова, а з другого – інструмент дослідження цих класів і того впливу, який вони мають на вид, – комплексна аспектуальна діагностика [6].

Вендлерівським *achievements*, які найчастіше перекладають в російській аспектологічній літературі як “достижения”, “происшествия”, “случаи”, на нашу думку, найбільше відповідає термін евентиви (евентивний клас, евентивні дієслова). На це є і етимологічні (пор.: англ. event “подія”, рос. происшествие “подія”, гр. eventus “випадок”), і функціональні підстави: найсуттєвішою ознакою дієслів цього класу є саме їхня евентивність (“подійність”), адже, як у формі доконаного, так і недоконаного виду вони означають подію. Саме через цю функціональну особливість у деяких сучасних аспектологічних працях їх називають *eventiva tantum*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Евентиви, або подійники, у спеціальній літературі мають досить широкий номінативний спектр: „*achievements*” (З. Вендлер), „моментальні дієслова” (Ю. С. Маслов), „*acts*”, або „нецілеспрямовані події” (Г. Рудден), „*происшествия*” (Т. В. Булигіна), „*happening*” (А. Вежицька), „*Non agentiv Accomplishments*” (Д. Р. Дауті), „*eventiva tantum*” (А. А. Залізник, О. Д. Шмельов). До цього аспектуального класу зараховують дієслова, визначальною рисою аспектуальної поведінки яких є абсолютна подійність, тобто когнітивна співвіднесеність з об'єктивним подійним моментом не тільки перфективів, а і їхніх імперфективних партнерів, пор.: *зіткнутися* vs *стикається* „несподівано зустрічатися з ким-небудь”: *Біля двору, в якому розташувалась політчастина, Хаєцький зіткнувся з Воронцовим* (О. Гончар) vs *На порозі він стикається з денщиком* (П. Панч). Нездатність до процесуалізації позбавляє такі дієслова можливості функціонувати в прогресивному значенні.

Як і термінативи, евентиви належать до парновидових дієслів, але їхня парновидовість має інший характер: термінативне партнерство як у мовному, так і в когнітивному аспекті є гетерогенним: імперфективи означають подієспрямований процес, а перфективи – подію як неодмінне його завершення, повну реалізацію стосовно своєї внутрішньої межі, пор.: *Я вже про це чув. Москва груба, ще й до того темна; вона ламатиме і зломить наші привілеї, наші умовини з нею, бо й сама їх давно втратила* (Леся Українка). Евентивне ж партнерство в мовному плані є гетерогенним, а в когнітивному – гомогенним: як перфективи, так і імперфективи позначають подію, пор.: *Воно, може, й не зле, але Бог, чи той Леонід, мало її береже – все впаде і все щось собі злама. Вона може, навіть спіткнувшись, щось собі зламати* (Вал. Шевчук) vs *Злітає, мов з гнізда, ламає жахно ребра...* (І. Драч).

Стрижнева ознака внутрішнього часу онтологічних ситуацій, відображених у семантиці евентивів – моментальність. Вони позначають моментальні події, зокрема і несподівані, непередбачувані, а також такі, що є негативним наслідком надмірного захоплення процесом чи результатом недогляду. Раптовість, несподіваність евентивних ситуацій досить часто підкреслює контекст (раптом, несподівано, від несподіванки), напр.: *отетеріти*: „україн розгубитися, збентежитися від несподіванки, з переляку і т. ін., втративши здатність міркувати, рухатися тощо”: *Від такого нахабства і несподіванки Юрко отетерів, а далі аж позеленів* (М. Стельмах); *Машина одразу спалахнула. Це було настільки несподівано, що ворожа піхота на якусь мить отетеріла* (О. Гончар); *стрепенутися*: *Раптом крик сорок вирвав його із задуми. Степан стрепенувся* (В. Гжицький).

До основних функціональних критеріїв виокремлення евентивів належать: 1) неможливість уживання в прогресивному значенні; 2) несполучуваність з обставинами тривалості (все ще, довго), інклюзивними обставинами на зразок за кілька хвилин, за рік; фазовими дієсловами (за умови позначення одиничної дії); 3) нездатність мати потенційне значення [9, с. 166].

Ю. С. Маслов зауважив, що така неповнота функцій дієслів недоконаного виду пов'язана з позначенням дій, здійснюваних в один прийом, а також стрибкоподібним, миттєвим переходом до нової якості [8, с. 81]. Ю. Д. Апресян розширив клас „моментальних” дієслів, несумісних із прогресивним та аналогізував із ними також перформативи – дієслова словесної дії на кшталт *обіцяти*, *вітати*, *зичити* [1].

Якщо формальна модель українського виду має досить високий рівень репрезентативності, зокрема завдяки роботам О. І. Бондаря [2] К. Г. Городенської [3], А. П. Грищенка [4], А. П. Загнітка [5], В. М. Русанівського [10], С. О. Соколової [12] та ін., то дослідження лексичної субмоделі, репрезентованої передовсім аспектуальними класами дієслів, є новим напрямом для української аспектології. Отже, системний аналіз евентивів, який передбачає дослідження специфіки видової поведінки залежно від особливостей семантики та синтагматики конкретного лексичного наповнення аспектуальних класів, є актуальним для української аспектології, де проблема взаємодії лексики та грамматики в царині дієслівного виду належить до маловивчених. З огляду на це метою статті є дослідження аспектуальної специфіки дієслів eventiva tantum та встановлення типології евентивних ситуацій, ядро яких становлять відповідні предикати.

Виклад основного матеріалу. До основних рис аспектуальної поведінки евентивів належать:

а) тривіальне видове партнерство: як перфектив, так і імперфектив мають подійне значення, пор.: *Кінь спіткнувся, і Данило, не втримавшись, вилетів з сідла* (О. Хижняк) vs *Ланка від штовхана спотикається, але поліцаєва рука міцно тримає її за плече й майже несе її поперед себе* (В. Винниченко);

б) обмеженість акціонального партнерства (для деяких імперфективів можливий лише дистрибутив), пор.: *Гарцюють [сини] та синці один одному набивають* (А. Головка) vs *Дівчі вдарилась лобом об кам'яні хрести, аж синяки собі понабивала* (І. Нечуй-Левицький);

в) відсутність прогресивної функції, зокрема неможливість відповіді на запитання: – Що він в цей момент робить? – **Набиває тулю*, некоректність речень на зразок: **Дивись, він проколює ногу; *Коли ми підійшли, він розбивав собі ніс*.

Однією з найхарактерніших тематичних груп, які наповнюють аспектуальний клас евентивів, є дієслова пошкодження, що диференціюються на дві підгрупи: 1) дієслова травмування; 2) дієслова псування.

До дієслів травмування, що мають значення „мимохіть пошкодити тканини або органи тіла внаслідок удару, поранення, опіку тощо” належать: *вивихнути, викрутити, виламати, відбити, відморозити, вколоти, забити, зірвати, зламати, зчесати, набити, надірвати, обварити, обдерти, обморозити, обпалити, обпарити, обпекти, опшпарити, перебити, порвати, порізати, пошкодити, пробити, проткнути, розбити, роздерти, роздробити, розірвати, розрізати, розтроцити, ушкодити* тощо, напр.: *А тепер слухай. Я, Степане, не вивихнув ногу, а зламав... Так, так, я ж чую...* (С. Скляренко); *Він зірвався цієї ночі по камінню в якийсь крутояр і пошкодив ногу* (О. Гончар); *...Капітон дістав кілька стусанів ногами, а коли спробував захищатись, то розбив собі ненароком губу* (А. Кокотюха).

У таких дієслів евентивність обов'язково пов'язана з неконтрольованістю. Так, контрольований процес *ламати* (vs *зламати*) категоризований у межах аспектуальної системи сучасної української літературної мови як термінатив, а неконтрольований – як евентив, що ґрунтується на принциповій різниці між відповідними онтологічними ситуаціями: уявімо собі, приміром, цілеспрямовану ситуацію „ламати vs зламати (ногу)”, учасниками якої є лікар та пацієнт, у якого неправильно зрослася зламана нога, і випадкову ситуацію „зламати (ногу)”. Це характерна відмінність, яка в системному плані дає змогу провести демаркаційну лінію між евентивами та термінативами. Переконаємося в цьому, залучивши до аналізу дієслова інших семантичних груп. Так, контрольовані *будити* vs *збудити*, *будити* vs *розбудити*, *розбуджувати* vs *розбудити* належать до класу термінативів, що уможливорює вживання імперфективного партнера в прогресивному значенні, напр.: *Ще не світало, а Прокіп будив наймитів* (М. Коцюбинський); *– Чого ви мене так пізно збудили? – запитав він хрипким зі сну голосом* (Григорій Тютюнник); *А щоб збудить Хиренну волю, треба миром, Громадою обух сталить; Та добре вигострить сокиру – Та й заходиться вже будить* (Т. Шевченко). Неконтрольовані ж – належать до евентивів, і, відповідно, видове партнерство тут може бути лише тривіальним: імперфектив у будь-якому випадку вживання означає подію, пор.: *Задовго до світанку він розбудив кучера і наказав запрягати коні* (Я. Кочура); *Розбуджає він Івана, Та його й питає* (С. Руданський)// *Його розбудив галас у вагоні* (М. Трублаїні); *Веретено падає з рук [матері] і, вдарившись об землю, розбуджує [її]...* (Панас Мирний). За наявності ознаки контрольованості перфектив означає подію-результат, підготовлену процесом, описаним імперфективом. За відсутності цієї ознаки як перфективи, так і імперфективи виражають стрибкоподібний перехід від одного стану речей до іншого, своєрідну „блискавичну” подію, ретроспективно не пов'язану з попереднім підготовчим процесом, що передує їй настанню.

Така аспектуальна полікатегорійність притаманна більшості дієслів травмування. Їхні полісемічні структури підпорядковані одному функціонально-семантичному правилу. Означаючи фізичну дію, спрямовану з боку суб'єкта на порушення цілісності чи первісного стану чого-небудь, дієслова є термінативами, які передбачають наявність видового партнера (первинного чи вторинного імперфектива), актуалізованого в контексті актуальної тривалості (що він робить у цей момент часу?). Пейоративна ж подія, суть якої – несподіваний, непрогнозований, непередбачуваний, небажаний для суб'єкта наслідок його власної діяльності чи спричинений іншим учасником ситуації з семантичною роллю інструментива, вимагає евентивного формату, який передбачає видове партнерство з імперфективом, але заперечує його вживання в контексті актуальної тривалості, не виключаючи контексту ітеративності, теперішнього історичного тощо, пор.: *Ніби й не слухав тієї розмови Павло, а займався своїми справами: витивав, закушував, різав кавун товстими скибами* (М. Цига) vs *Молодий паніч порізав кавуна на скибки й поклав на траві* (І. Нечуй-Левицький) і *Уже кілька разів вона порізала осокою собі коліна і литки, і ті порізи щеміли так, ніби туди насипали солі* (Григорій Тютюнник) vs *Не раз, рибалючи, Семко різав пальця об гострий край бляшанки, але сьогодні від досади аж сльоза навернулася* (Ю. Тупицький).

Попри неоднакове синтаксичне оформлення на поверхневому рівні (насамперед актуалізація чи неактуалізація інструментива та різні його синтаксичні позиції), на глибинному рівні незмінно існує принципова різниця між термінативною й евентивною ситуаціями. У першому випадку суб'єкт-агентив свідомо (чи інстинктивно) здійснює цілеспрямований процес, каузуючи подію, суттю якої є перехід об'єкта-пацієнтива до нового стану. Унаслідок цього інструмент здійснення процесу найчастіше залишається „за кадром”, хоч може бути й актуалізований, пор.: ...я, товаришу опер, бубон мусіла **порізати**, бо Миронцьо бубном голову мені набубнив, що аж дурію і сняться мені чорти... (Р. Федорів); **Порізали** корж на кусники, беруть в рот, – знов віднаджує, як і вчора (В. Барка); Морський кіт гострим хвостом **порізає** одну підсаку й обшмугав одному рибалці ногу (І. Нечуй-Левицький). У другому випадку суть події – момент мимовільного переходу суб'єкта з одного стану в інший у результаті взаємодії з інструментальним об'єктом – каузатором такого стану. Здебільшого семантична роль інструментива актуалізована в поверхневій синтаксичній структурі, хоч іноді може залишатися „за кадром”, напр.: **Порізала** палець – та й болить, Зелений листочок не гоїть (Народна пісня).

Деякі з названих вище евентивів належать до складу т.з. „видових трійок”: імперфектив – перфектив – вторинний імперфектив, пор.: бити – розбити – розбивати, дерти – роздерти – роздирати, рвати – розірвати – розривати, різати – розрізати – розрізати тощо. Характерною рисою таких видових трійок є те, що всі три їхні члени належать до евентивного аспектуального класу, пор.: Ми за нею... аж земля гуде – біжимо, об сучки одержу **рвемо** та за нею поспішаємо (Панас Мирний); Ольга борсалася в колючій шипшині, байдужа до того, що куці їй **розривали** тіло, – захищала тільки очі (Я. Качура); Очевидячки, ніж, ударивши тіло, **розірвав** його далі (Ю. Яновський). Аналогічною однорідністю щодо внутрішньочасової конфігурації відзначаються термінативні семантими аналізованих дієслів, що містять ознаку контрольованості, пор.: Кілька разів посилали [до Василя] **гінців із записками Оксена**,.. щоб... нехайно повертався в село і роздував горно. Василь записки **рвав** (Григорій Тютюнник); [Храпко:] Що ще за повістка? Тьфу! (**Розрива** її, кида і плює) (Панас Мирний); Дорош узяв блакитний конвертик і похатцем **розірвав** (Григорій Тютюнник). Первинні імперфективи – члени видових трійок, як евентиви, так і термінативи, можуть паралельно корелювати з іншими перфективними партнерами, пор.: Я доношувала тільки дядинине рам'я! Бувало носить вона, носить, **порве** на шмаття, та тоді вже й мені (Панас Мирний); Хотів Яків **порвати** газету, але Гордій заслонив і одвів його руку (А. Головка). Досліджуваний матеріал засвідчує семантичну стійкість цього типу полікатегорійності, пор.: а) термінативи: А мовчки долі, всемогучий, **Дере** порфіру на онучі (Т. Шевченко); Тьоті з мамою **дерли** шмаття на стьожечки, потім із стьожечок смикали нитки (Ю. Смолич); Давид стенає та риде, Багряну ризу **роздирає** І сипле попіл на главу (Т. Шевченко); Вона **роздерла** пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий нас зі своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану (М. Коцюбинський); Шевченко **гриз** олівець, замислившись над якимсь віршем. Раптом він перекреслив написане, **подер** папірець на дрібні клатки і кинув їх у море (З. Тулуб); б) евентиви: Не піймав я нічого і невід **подер!** (Леся Українка); Як пролазив Митруньо крізь пліт, то з поспіху **роздер** на собі сорочину й покалічився в личко (Л. Мартович); Тоді Митруньо пролазить крізь пліт, але з поспіху **роздирає** на собі сорочину і калічиться в личко (транспозиція в теперішній історичний).

Ще більш строкатою робить картину аспектуальної полікатегорійності дієслів цієї групи відкритість семантичних структур безпрефіксних дієслів недоконаного виду для активітивних значень. Йдеться про семантими, що означають хворобливий чи дискомфортний стан людини, пор.: – Так на що ви скаржитесь? – **Ріже** мене і пече попід боками, – обіззався із хати жіночий старечий голос (Григорій Тютюнник); Крутий, моцний [міцний] запах кожуха... **різав** їй ніздрі (Г. Хоткевич); Христі трохи полегшало: **рве**, сіпа, горить, та хоч не так болить несамовито (Панас Мирний); Ніч бійців не приборкала сном. Хоч і втома важуча **ламала** (П. Воронько); – Жаль мене бере, а коло серця так і шкребе,

так і дряпає, не сказати б, кігтями **дере** або **гадюка** ссе (І. Нечуй-Левицький). Функціонуючи з вище проілюстрованими значеннями, дієслова належать до аспектуального класу активітивів, що визначає здатність виконувати прогресивну функцію, але позбавляє видового партнерства.

Цікавою є можливість поєднання в структурах окремих дієслів окресленого зразка динамічних форматів термінативності, евентивності й активітивності з адинамічним форматом стативності, пор.: *Глибокі зморишки **порізали** високе чоло, покарбували колісь повне рум'яне обличчя, спершу висушивши та вив'яливши його* (Панас Мирний); *Срібляста биндочка Прута кривульками **порізала** зелені береги* (М. Коцюбинський).

Осібне місце серед таких дієслів посідають евентиви з префіксом **про-**, специфіка значення якого виключає можливість видових трійок. Перфектив у обох характерних для цих дієслів аспектуальних форматах: як евентивному, так і в термінативному допускає лише видове партнерство з вторинним імперфективом, напр.: *Баба взяла голку й кілька разів **проколола** нею фото* (С. Склярєнко); *Я відчуваю, що мені **проколюють** шкіру голкою і впускають рідину* (Ю. Яновський) і *На праву п'яту він не ступав: мабуть, **проколов** у куцах* (Л. Смілянський), пор.: *У цих куцах Митяй уже не раз **проколював** ногу* (Ю. Тупицький).

Основними різновидами евентивних ситуацій є:

1) ситуація ушкодження: „суб'єкт (людина, рідше – тварина) мимохіть ушкоджує об'єкт-партитив (тканини або органи тіла) внаслідок удару, поранення, опіку тощо”, актуалізована предикатами: *вивихнути, вколоти, зламати, зчесати, обпекти, порізати, пробити, проколоти, розбити* тощо, напр.: ***Пробила** ніженьку На сухую груду* (Народна пісня); *Якийсь з москалів перечетив її на бігу, – за всього маху вона грякнулася на землю, **розбила** ніс* (Панас Мирний);

2) ситуація пошкодження: „суб'єкт (людина, рідше – тварина) мимоволі виводить із ладу, робить зіпсованим або зруйнованим об'єкт (здебільшого артефакт)”, актуалізована предикатами: *вищербити, надбити, надломити, побити, поламати, прорізати, проколоти, пропалити, розбити, розірвати* тощо, напр.: *Ти пам'ятаєш, як косили ми в полі жито, як **порвав** я косу, бо косив невміло, а ти не сердився й навчав* (В. Сосюра); *Малий хлопець не вдержав кухля в руках, упустив та й **розбив*** (І. Нечуй-Левицький);

3) ситуація псування: „об'єкт (переважно – артефакт) раптово псується, виходить із ладу, руйнується”, актуалізована предикатами: *зламатися, лопнути, обірватися, обламатися, переломитися, порватися, проломитися, репнути, розбитися, тріснути* тощо, напр.: *Де ж олівець?.. Ага! Ось він, нікчемний,.. і жбурнув так, що він **зламався*** (М. Коцюбинський); *Шмагонував [Гнат] нагайкою по перині, вона **тріснула*** (Григорій Тютюнник);

4) ситуація раптового відокремлення: „об'єкт (артефакт) унаслідок втрати над ним контролю з боку суб'єкта (людини) несподівано відокремлюється”, актуалізована предикатами: *випасти, виприснути, вирватися, вискочити, висковзнути, вислизнути, висмикнутися, випорснутися, зірватися, списнути* тощо, напр.: *Сергій геть притомився. Спини – не розігнути, руки задерев'яніли, здається, **от-от** пальці самі розчіпляться і кісся **випорсне** з них* (Ю. Мушкетик); *З Тимкової долоні **вислизнула** коса* (Григорій Тютюнник);

5) ситуація несподіваної зустрічі чи контакту: „суб'єкт несподівано зустрічає суб'єкта-партнера або натрапляє на об'єкт”, актуалізована предикатами: *зустрітися, зіткнутися, налетіти, напоротися, наразитися, наrvatися, наскочити, наткнутися, натрапити, наштотхнутися* тощо, напр.: – *Колись і в мене була пригода в життах, – згадав минуле Терентій Іванович. – **Зіткнулися** ми у вісімнадцятому році з державною вартою Скоропадського. Вдарили по ній!* (М. Стельмах); *Вночі капітан Сперанський, обходячи бойові порядки, **напоровся** на міну* (О. Гончар);

6) ситуація „пастки”: „суб'єкт мимоволі потрапляє в складне становище, неприємні обставини, небажане місце”, актуалізована предикатами: *влипнути, вскочити, встрянути, втаскатися, втелепатися, засісти, зачепитися, опинитися, потрапити, упійматися, утратити* тощо, напр.: *Коли не гуска **забрєде** кудись, то теля у провалля **втєлюється** або*

корова у багнюці зав'язне... (М. Кропивницький); *І майже всі якось здивовано, дико водили голівками, неначе дивуючись, як вони після такої небесної блакитної височини й простору опинилися на цьому малесенькому, сірому, брудному подвір'ї* (В. Винниченко);

7) ситуація одного кванту: „суб'єкт несподівано здійснює потенційно квантований процес, ситуаційно обмежений лише одним квантом”, актуалізована предикатами: *брязнути, грюкнути, гупнути, кавкнути, кивнути, махнути, моргнути, рипнути, свиснути, смикнути, тупнути* тощо, напр.: *Важко сопучи, брязнув* [Василь] *ним* [Смолярчуком] *об сухий тік. Аж просо намолочене розбризкалося у засторонки й запорощиало* (Г. Косинка); *В повітрі свиснув* дрючок *і так гупнув* Терентія *по стині, що аж всередині кавкнуло* (М. Стельмах);

8) ситуація порушення рівноваги: „суб'єкт, не втримавшись на чомусь, утрачає рівновагу”, актуалізована предикатами: *зірватися, звалитися, зісковзнути, злетіти, оступитися, посковзнутися, послизнутися, провалитися, спіткнутися, шурхнути* тощо, напр.: *Звичайно, у альпіністів бувають і невдачі, часом котрийсь і послизнеться* (М. Рильський); *Марійка, наздоганяючи сани, посковзнулася і шубовснула просто в калюжу* (М. Коцюбинський);

9) ситуація різкої зміни стану: „суб'єкт зазнає (здебільшого під впливом зовнішніх чинників) раптової зміни фізичного чи психічного стану”, актуалізована предикатами: *завмерти, залякнутися, заціпеніти, знепритомніти, опритомніти, осіктися, отетеріти, отямитися, стрепенутися, улякнутися* тощо, напр.: *Слуга з дива витріщив очі. Виговські тоді тільки опам'ятались і схаменились, витили по чарці і почали їсти страву* (Леся Українка);

10) ситуація раптової динаміки: „суб'єкт раптово змінює статичний стан на динамічний або різко змінює напрямок руху”, актуалізована предикатами: *вихопитися, віджахнутися, зірватися, зметнутися, кинутися, рвонутися, ринути, сахнутися, смикнутися, хлинути* тощо, напр.: *В годині п'ятій рано зірватись жваво з ліжка* (Б.-І. Антонич); *Один ворон уповільнив літ, ніби завмер на місці, потім пішов боком і, блиснувши чорною сталлю, ринув* головою *вниз в кількох десятках метрів від дороги* (Григорій Тютюнник);

11) ситуація везіння: „суб'єкт здобуває, отримує щось завдяки щасливому випадку”, актуалізована предикатами: *виграти, випасти, знайти, лучитися, піймати, повезти, поталанити, пофортунити, пощасливити, пощастити* тощо, напр.: – *Ей, лапаця! – кричить Мартин. – Вертайсь, ось ще будете грать... Може, всю торбу виграти?* (В. Винниченко); *...провалююсь у марення, у сон, де сподіваюсь побачити тебе, як пощастить, аби відчувти те, що вже не відчую понад рік...* (Ю. Покальчук);

12) ситуація втрати: „суб'єкт унаслідок недогляду, неухважності, надмірного захоплення, послаблення контролю втрачає що-небудь”, актуалізована предикатами: *втопити, загубити, засушити, програти, прогуляти, прогавити, прокуритися, проморгати, прослухати, проспати* тощо, напр.: *Рушниця висіла за плечима, пістоль лишився один – за поясом під кожухом, другий загубив, сам не відав де* (Ю. Мушкетик); *Це вперше проспала* [Ліда] *череду. Мабуть тому, що прокачалася всю ніч безсонням, задрімала аж на світанку* (Ю. Мушкетик);

13) ситуація помилки чи прорахунку: „суб'єкт помиляється в діях, припущеннях, задумах”, актуалізована предикатами: *помилитися, прогадати, проїхати, пройти, пролетіти, промазати, промахнутися, пропустити, прорахуватися, проскочити* тощо, напр.: *Два вцілілі гестапівці кинулися назад. Юджін пустив їм услід довгу чергу, але промазав* (П. Загребельний); *„Що ж це я? Куди це я? Я ж проїхав сільраду”*. Він крутнув коня *назад* (Григорій Тютюнник);

14) ситуація каузації подивування: „суб'єкт робить що-небудь незвичайне, несподіване, неприємне, таке, що викликає подив”, актуалізована предикатами: *витворити, набешкетувати, накоїти, накапостити, натворити, наробити, скоїти, устругнути, утворити, утнути* тощо, напр.: *Кузьма задер голову на грушу. Поміж листям визирала винувата Василькова мордочка. – Це ти, мабуть, щось устругнув?* (П. Панч); *Його несподівано звідтіл [з бурси] вигнали за те, що він раз утнув* шутку *в класі* (І. Нечуй-Левицький);

15) ситуація енергійної, різкої, несподіваної або необдуманної дії: „суб'єкт наносить різкий удар, раптово починає здійснення процесу тощо”, актуалізована дієслівними

предикатами-субститутами, вжитими замість інших дієслів, зміст яких розкриває контекст: *вгатити, вліпити, врізати, всадити, всипати, загибити, уперіцити, уекти, ушкварити, ушпарити* тощо, напр.: *Продам за ті самі гроші, що колоністам під Одесою **вгатив**, і за дорогу не накину, – сам [селянин] дивується з своєї великодушності* (М. Стельмах); *Він підскочив до саней і з розмаху **вгатив** сокиру в рожен, знову пробіг, і знову з усієї сили вдарив сокирою* (М. Стельмах); *Хтось позаду так **вгатив** його кулачищем у бік, що в повітрі перед очима полісовицика замигтіли темні мурашки* (М. Стельмах).

Нерідко евентивні ситуації утворюють причинно-наслідкову конфігурацію, пор.: *А потім записався до мотогуртка, і ми кожного дня чекали, що нас покличуть до лікарні, а то й до моргу. Він і справді двічі **перекидався** з мотоциклом, одного разу йому **зчесало** на плечі шкіру і **вивихнув** руку* (Ю. Мушкетик); *Грачкуючи, з **риштовань злетів** – руку ліву у плічку **вивихнув*** (У. Самчук); *Султан весело усміхнувся й відповів: – Коли я собі добре пригадую, то здається, що я через тебе **впав** з коня і в рішучій хвилі **вивихнув** собі руку. Але, може, й лучше так сталося* (О. Назарук).

Евентиви, на відміну від термінативів і активітивів, означають процеси, які не розчленовані на фази: їхній початок, перебіг, завершення зліті в одну фазу, цілісний квант, тому їх неможливо інтерпретувати як процеси, що розгортаються в часі. Якщо такий значеннєвий зсув усе-таки відбувається, це призводить до зміни аспектуального формату: евентивного на термінативний, пор.: *завмерти vs завмирати* „застигати на місці, припиняти будь-які рухи (про живі істоти)”: ***Завмерти**, слухати, не дихать, Зненацька думку перервать* (Л. Костенко) vs [Ніна] (*кричить*): *Божже мій! Нестор! (кидається йому на груди і **завмирає** в сльозах)* (І. Кочерга) і *завмирати vs завмерти* „поступово затихати, замовкати (про звуки)”: *Стало знов тихо. Тільки десь далеко, тремтячи в повітрі, **завмирили** останні одголоси пісні* (С. Васильченко) vs *Десь зовсім близько, немов прокинувшись, озвалися кулемети. Лункий пласт шуму нагло осунувся в тишу, мовби спустив хтось... щєбін з верховини. **Перекотилось** луною, **завмерло**...* (О. Гончар).

Зрідка полісемічна структура дієслова допускає досить несподіване поєднання евентивів із релятивами, пор.: *зірватися vs зриватися* „падати вниз, не втримавшись на чому-небудь: *З високих круч луна орлиний клекіт. Лиш тихі води все стоять мовчазно, І тільки часом камінь з круч **зірветься*** (Леся Українка) vs *Пісок, глина, невеличкі камінці **зривались** з-під його ніг і котилися додоу* (Панас Мирний) і *зриватися* „раптово, стрімко обриватися (про рельєф)”: *За ...ожерєдами дорога з степу круто **зривається** вниз – гребля внизу під високими вербами з млинами ліворуч на великому ставу* (А. Головка).

Характерною для евентивного класу є семантична група дієслів, що означають різку зміну фізіологічного чи ментального стану: *опам'ятатися, опритомніти, отямитися, прокинутися, стрепенутися, схаменутися* тощо. Зазвичай їм властиве тривіальне видове партнерство, напр.: *опритомніти vs опритомнювати*: *Минулої ночі він уперше **опритомнів** і промовив кілька слів...* (М. Трублаїні) vs *Княгиня Єва довго не **опритомнювала**. Серед опришків пішли розмови, що вона взагалі більше не прокинеться* (В. Гжицький); *отямитися vs отямлюватися*: *Щось міцно вдарило його по потилиці, він **знепритомнів** і **отямився** в тюрмі* (В. Собко) vs *Юра **отямлюється** від того, що його занурюють головою в річку* (Ю. Смолич); *прокинутися vs прокидатися*: *Перевізник **прокинувся** – хтось його гукав* (Т. Осьмачка) vs *Вночі **прокидаюся**, сідаю на ліжко й напружено слухаю* (М. Коцюбинський).

Однак деякі з них, зокрема *схаменутися, стрепенутися*, позбавлені видового партнерства, хоч семантичні заборони тут відсутні: це підтверджують словникові дефініції та контекстуальне сусідство, пор.: *схаменутися* „прийти до пам'яті, повернути собі душевну рівновагу, набути можливості думати, приймати рішення; опам'ятатися, отямитися”: *Слуга з дива витріщив очі. Виговські тоді тільки **опам'ятались** і **схаменулись**, витили по чарці і почали їсти траву* (Леся Українка). Очевидно, видова дефектність таких дієслів – наслідок дії морфологічних чинників, які унеможливили процес імперфективації. У цьому переконує те, що в окремих контекстах спостерігаємо зсув значення в бік термінативності: має відображення не раптова зміна фізіологічного чи ментального стану, а така, що все ж передбачає незначну протяжність у часі, тобто цілком імовірною стає актуальна інтерпретація дієслівного факту в

формі імперфектива. Тільки морфологічним табу, морфологічною вибірковістю можна пояснити те, що можливість такої інтерпретації відкрита для одних дієслів згаданої семантичної групи і закрита для інших, пор.: *Світало... Помалу-малу опритомнював* [Гордій] *і зрозумів, що довго так лежав* (Г. Григоренко); – *Схаменуєсь помалу, підводжусь, роздивляюсь... Се ж я у проваллі поза млином!* (Марко Вовчок).

Але, попри морфологічні заборони, основну причину функціональної дефектності евентивів, що виявляється передовсім у нездатності мати прогресивне значення, слід шукати в специфіці фактів позамовної дійсності, відображеній у семантиці відповідних дієслів. Якщо природними для термінативів чи активітивів є запитання: *що відбувається?* чи *що відбулося?*, оскільки вони відображають часову послідовність процесів і подій, то питання до евентивів: *що сталося?* або *що трапилося?* навряд чи можна розгорнути в актуальні: *що стається?* або *що трапляється?* Коректними будуть лише відповіді на ці запитання в контексті теперішнього історичного чи ітеративності: *І раптом стається те, чого він ніколи не чекав* чи *Це трапляється із ним щоранку*. Це засвідчує, що евентиви, як і інші аспектуальні класи, задають дієслову відповідний формат видової поведінки, причому багатозначний характер дієслова передбачає можливість полікатегорійності – належності окремим семантам до різних аспектуальних класів.

Висновки. Отже, комплексне дослідження закономірностей категоризації аспектуальної семантики на засадах об'єктивістського підходу відкриває перспективи для багатопланового аналізу аспектуальності й виду. Застосування комплексної аспектуальної діагностики уможливило виявлення всього спектра аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки.

Список використаної літератури

1. Апресян Ю. Д. Глаголы моментального действия и перформативы в русском языке / Ю. Д. Апресян // Русистика сегодня. Язык : система и ее функционирование. – М. : Наука, 1988. – С. 57–78.
2. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові : система засобів вираження / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
3. Городенська К. Г. Дієслово / К. Г. Городенська // Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – С. 217–298.
4. Грищенко А. П. Дієслово / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова. – К. : Вища школа, 1997. – С. 403–446.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
6. Калько М. І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
7. Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке / Ю. С. Маслов // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1948. – Т. VII. – Вып. 4. – С. 303–316.
8. Маслов Ю. С. Избранные труды : Аспектология. Общее языкознание / Ю. С. Маслов. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 840 с.
9. Петрухина Е. В. Роль языковой системы в формировании аспектуальной семантики глаголов / Е. В. Петрухина // Основные проблемы русской аспектологии. – СПб. : Наука, 2002. – С. 165–177.
10. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
11. Смит К. С. Двухкомпонентная теория вида. Перевод с англ. яз. В. В. Гуревича / К. С. Смит // Типология вида: проблемы, поиски, решения. – М., 1998. – С. 404–422.
12. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 284 с.
13. Vendler Z. Verbs and times / Z. Vendler // Linguistics in philosophy. – Ithaca : Cornell University Press, 1967. – P. 97–121.

Надійшла до редакції 24.04.15
Прийнято до друку 4.05.15

Аннотация. Калько Н. И. Аспектология украинского глагола: *eventiva tantum*

В статье на материале украинского глагола репрезентирован один из аспектов проявления тесного взаимодействия эксплицитных и имплицитных составляющих динамической

многоуровневої моделі категорії аспектуальності – визначаюче вплив аспектуально релевантного класу, до якого належить глагольна лексема, на її видове поведіння. Для аналізу обрано лексический масив *eventiva tantum*, який наповнюють глаголи аспектуального класу евентивів, позначаючі миттєве подія, в тому числі і несподіване, непередбачене, а також являючіся наслідком надмірного захоплення процесом або недосмотра, оплошності.

Визначені головні риси аспектуального поведіння евентивів: а) тривіальне видове партнерство: як перфектив, так і імперфектив мають подійне значення; б) обмеженість акціонального партнерства: для деяких імперфективів можливий лише дистрибутив; в) відсутність прогресивної функції. Обзначена специфіка видового партнерства: як і термінативи, евентиви належать до парних по виду глаголам, але їхня парність має інший характер. Термінативне партнерство як в мовному, так і в когнітивному аспекті є гетерогенним: імперфективи позначають процес, спрямований на досягнення певного події, а перфективи – подія як закономірне завершення для процесу, повну його реалізацію по відношенню до свого внутрішньому межі. На відміну від цього евентивне партнерство в мовному плані є гетерогенним, а в когнітивному – гомогенним: як перфективи, так і імперфективи позначають подію. Встановлено закономірності і типи аспектуальної полікатегорійності, властиві досліджуваному масиву глаголів, типологізовані евентивні ситуації.

Ключевые слова: вид, аспектуальність, аспектуальний клас, перфектив, імперфектив, евентив, термінатив, активитив, статив, релятив, видове партнерство, акціональне партнерство, прогресивне значення, аспектуальна полікатегорійність.

Summary. Kalko M. I. Ukrainian verb aspectology: eventiva tantum

The article presents one of the Ukrainian verb facets, that of the close connection between the implicit and explicit components of the dynamic multi-level aspectology category, that is the decisive influence of the aspectual-relevant class incorporating the verb lexeme, on the verb aspect peculiarities. The analysis has been made on the lexical massif of *eventiva tantum* covering the verbs of the aspect class of event-makers, or eventives, meaning an unexpected event, as well surprising and unforeseen, mostly through unawareness or negligence. The main features of the aspect vision for the eventives are defined: 1) trivial aspect partnership, both perfect and imperfect forms meaning an event; 2) limited action partnership, some imperfect forms are meant for distributive only; 3) the function of progress is void. The specific sense of aspect partnership is exposed: both terminatives and eventives belong to couple-aspect verbs, yet their aspect nature is evidently different: terminative partnership, in both lingual and cognitive sense is heterogeneous: imperfectives meaning event-centred progress, and perfectives - the event as its ultimate termination, a full completion as to its inner limit, the eventive partnership is linguistically heterogeneous, and homogeneous in the cognitive sense, as both imperfectives and perfectives mean an event. It had been stated for the regular types of the aspect multi-category nature characteristic of the massif under consideration, and the eventive situations had as well been stratified.

Key words: aspect, aspect category, aspect class, perfective, imperfective, eventive, terminative, activitive, stative, relative, aspect partnership, action partnership, progressive meaning, aspect multi-category nature.

УДК 811.161.2'367

Л. В. Шитик

РІЗНОРАНГОВИЙ СИНКРЕТИЗМ СПІЛЬНОСУБ'ЄКТНИХ ЦІЛЮВИХ ОДИНИЦЬ

Статтю присвячено дослідженню спільноsubj'єктних цілювих одиниць як репрезентантів різнорангового синкретизму в площині протиставлення «просте речення // складне речення». Проаналізовано специфіку інфінітивних цілювих конструкцій, умотивовано логічність їх кваліфікації як синкретичних утворень, з'ясовано ступінь вияву в них диференційних ознак простого і складного речень. Виокремлено й описано чинники, які визначають місце цих конструкцій у зоні перехідності: спільноsubj'єктність // різноsubj'єктність, поширеність // непоширеність інфінітивної конструкції, наявність // відсутність давального subj'єкта біля інфінітива, обов'язковість // факультативність сполучника. Диференційовано периферію простого речення, периферію складнопідрядного речення і